

Динамічні характеристики мотиваційних утворень особистості студента в адаптаційному процесі

У статті розглядаються мотиваційно-особистісні аспекти адаптації студентів. Показано, що процес формування особистості майбутнього фахівця, відповідної структури мотивів і системи цілей відбувається впродовж усього періоду навчання, з першого до п'ятого курсу. Наводяться результати емпіричного дослідження кількісної й змістовної динаміки мотиваційних утворень особистості студентів в процесі їх адаптації до навчання у вузі. Визначені зв'язки динамічних характеристик таких особистісних мотиваційно-сміслових структур, як досягнення, пізнання, афіліація, домінування з етапами адаптаційного процесу. У завершенні статті формулюється висновок про необхідність розробки способів і технологій психологічної допомоги студентам у розвитку їх мотиваційної сфери.

Ключові слова: мотиваційно-сміслові суб'єктні утворення досягнення, пізнання, афіліації, домінування, механізми психологічного захисту, стадії адаптаційного процесу.

В статье рассматриваются мотивационно-личностные аспекты адаптации студентов. Показано, что процесс формирования личности будущего специалиста, соответствующей структуры мотивов и системы целей проходит в течение всего периода обучения, с первого по пятый курс. Приводятся результаты эмпирического исследования количественной и качественной динамики мотивационных образований студентов в процессе их адаптации к обучению в вузе. Определены связи динамических характеристик таких личностно-смысловых структур как достижение, познание, аффилиация доминирование с этапами адаптационного процесса. В завершении статьи формулируется вывод о необходимости разработки способов и технологий психологической помощи студентам в развитии их мотивационной сферы.

Ключевые слова: мотивационные смысловые субъекты образования достижения, познания, аффилиации доминирования, механизмы психологической защиты, стадии адаптационного процесса.

Одним з найважливіших аспектів адаптації студентів є мотиваційно-особистісний, пов'язаний з формуванням позитивних навчальних мотивів та особистісних якостей майбутнього фахівця. Процес формування особистості майбутнього фахівця, відповідної структури мотивів і системи цілей розпочинається з перших днів

перебування студента у ВНЗ. Вивчення мотивів діяльності відіграє важливе значення тому що від мотиву залежить, що являє собою психологічно та або інша дія, яке суб'єктивне значення має вона для людини. Розвиток мотиваційної сфери розглядається як центральне питання у процесі формування особистості, ефективності процесів соціально-психологічної адаптації. Необхідні цілеспрямовані дослідження мотиваційної структури особистості студента та пов'язаних з нею феноменів.

Метою статті є теоретичний аналіз мотиваційно-особистісного аспекту адаптації студентів, надання результатів емпіричного дослідження кількісної та змістовної динаміки мотиваційних утворень особистості студентів у процесі їх адаптації до навчання у вузі.

Відомі наукові праці присвячені аналізу мотиваційних утворень особистості студента, їх ролі у процесах соціально-психологічної адаптації. Так, доведено наявність взаємозв'язку нервово-психічної напруги як показника витрат адаптаційних ресурсів з навчальною мотивацією студентів. Зростання рівня нервово-психічної напруги у студентів позитивно корелює із орієнтацією навчальної мотивації на пізнання (В.І.Натаров). Доведено, що мотиваційно-особистісний аспект адаптації студентів пов'язаний із формуванням позитивних учбових мотивів і особистісних якостей майбутнього фахівця (Р.Р.Бібріх). Деякі автори указують на зв'язок адаптивної здатності особистості із досягнень (М.П.Мірошнікова, Р.В.Міхайлова, Р.А.Роженець), прагненням до досягнень і домінування (Т.В.Залевський, А.Ферхнем, П.Хейвін), спрямованістю інтересів, рівнем домагань (Н.А.Чайкіна). Стверджується, що взаємодія мотивів досягнення успіху або уникнення невдач з такими особистісними диспозиціями, як орієнтація на діяльність або на стан лежить в основі індивідуальних способів прояву адаптивності, представлених в двох типах: діяльнісно-орієнтованому і емоційно-орієнтованому (Л.Г.Дікає). Воднораз, існує думка, що між мотивацією досягнення та якістю адаптації відсутня пряма залежність; значущим чинником адаптивності особистості є рухливість потреб, їх різноманітність і часта зміна, варіативність мотивації залежно від обставин життєдіяльності особи (Ф.Б.Березін).

Відповідність “мотиваційного ядра” особистості змісту цілям та умовам реальної діяльності виявляє домінуючий вплив на процес і характер адаптації, на продуктивність діяльності й задоволеність нею. Мотиви не лише виступають самі як фактор адаптації, але й опосередковують вплив зовнішніх відносно індивіда впливів. Як суб'єктивний момент інтересу, мотиви визначають оцінку різнома-

нітних умов діяльності, у тому числі й навчальної. Стійке “мотиваційне ядро”, визначаючи ціннісно-орієнтаційну спрямованість особистості, є вирішальним моментом адаптації особистості у будь-якій сфері діяльності та опосередковує сприйняття й оцінку як сприятливих, так і несприятливих факторів [1].

У процесі адаптації студентів до вузу відбувається не тільки пристосування старої системи навчальних мотивів і структури цілей до нових вимог, але їх корінна перебудова. На початковому етапі адаптації структура навчальних цілей ще не сформована, а позитивні навчальні мотиви, що виявляються у багатьох студентів, поки що не є такими, що реально діють. Потім починається формування нових навчальних цілей, що відповідають вимогам навчального процесу у вузі, а згодом – їх об’єднання в нову цілісну структуру. Цей процес багато в чому залежить від домінуючих навчальних мотивів. При цьому, формування стійкої цілісної структури цілей навчальної діяльності швидше й успішніше при домінуванні внутрішніх мотивів [2].

Мотиви навчання внутрішньо пов’язані з основними життєвими відносинами студента, його потребами, завдяки чому вони набувають спонукальної сили. П.М.Якобсон відмічає, що мотивація навчальної діяльності, яку свідомо виконує людина, є результатом переробки тих впливів, які вона сприймає з широкого соціального середовища, свідомого і малосвідомого ставлення до цих впливів, пов’язаного з життєвими установами та прагненнями. Все це впливає на мотиви навчання [3].

Виявлені і детально описані (Б.С.Братусь, В.К.Вілюнас, В.Гасеев, А.Б.Орлов, Ю.М.Орлов, Н.М.Пейсахов, А.Г.Шмельов) суб’єктивні комплексні утворення досягнення, пізнання, афіліації, домінування дозволяють цілком адекватно моделювати процеси формування й зміни мотиваційної сфери особистості студента, надають надійну інструментальну можливість їх вимірювання та змістовного психологічного, тобто якісного аналізу й інтерпретації. Це певні особистісні мотиваційно-сміслові структури (конструкти, утворення) людини у всій їх комплексності, багатоплановості, цілісності й динамічності; складно структуровані чинники, ансамблі прагнень, переживань, відносин, цінностей, сенсів.

З метою дослідження особливостей адаптаційного процесу було використано показник інтенсивності напруження захистів (ІНЗ) методики “Індекс життєвого стилю”, розробленої Р. Плутчиком разом з Г. Келлерманом та Х.Р. Контом. Динамічні характеристики механізмів психологічного захисту мають тісний зв’язок з етапами адаптаційного процесу [4].

Вивчення динамічних характеристик мотиваційних утворень особистості студента проводилося за допомогою методики діагностики мотиваційних утворень особистості Ю.М.Орлова.

Вибірку склали студенти 1, 2, 3, 4, 5 курсів психологічного факультету і факультету дошкільної педагогіки та психології Слов'янського державного педагогічного університету у віці від 18 до 25 років. Усього в дослідженні брали участь 400 студентів.

Результати дослідження динамічних характеристик несвідомої активності особистості студента свідчать, що вираженість показника інтенсивності напруження захистів (ІНЗ) змінюється залежно від курсу навчання (табл. 1).

Таблиця 1

Динамічні характеристики інтенсивності напруження захистів студентів з першого до п'ятого курсу

Курс навчання	1	2	3	4	5
Інтенсивність напруження захистів (ІНЗ)	65,59	69,58	66,36	62,18	68,21

Очевидні деякі загальні закономірності в динаміці показника ІНЗ з першого до п'ятого курсу (табл. 1).

Встановлено, що до другого курсу динаміка показника ІНЗ характеризується статистично достовірним збільшенням ($t=-2,11$; $p=0,03$). Інтенсивність напруження захистів на другому курсі є найвищою.

З другого до третього курсу показник ІНЗ виявляє тенденцію до зниження. Статистично значущих змін не виявлено. На третьому курсі зберігається висока інтенсивність напруження захистів.

Тенденція до зниження інтенсивності напруження захистів з третього до четвертого курсу зберігається і навіть посилюється. Статистично значних змін у показнику ІНЗ між третім і четвертим курсами не виявлено, але розкривається статистична вірогідність його зниження на четвертому курсі відносно другого курсу ($t=3,7$; $p=0,0003$). Це дозволяє зробити висновок про те, що зниження інтенсивності напруження захистів охоплює період з другого до четвертого курсу.

Характер змін показника ІНЗ з четвертого до п'ятого курсу має статистично вірогідну тенденцію до збільшення ($t=-2,23$; $p=0,03$).

Виявлена динаміка механізмів психологічного захисту студентів стає зрозумілою при її розгляді стосовно етапів адаптаційного процесу, виділених В.І. Медведєвим [5]. Інтенсифікація несвідомого психологічного захисту є складовою частиною системної відповіді на виникнення важких життєвих умов. Захисна неусвідомлена активність особистості забезпечує "ресурсозбе-

рігаючи” поведінку в змінних умовах та при зростаючих вимогах середовища. Адаптаційною метою особистості стають саморегуляція, оцінка цілей і ресурсів та оптимізація психофізіологічної вартості адаптаційних перебудов [4].

Зростання активності механізмів психологічного захисту на другому курсі можна віднести до першого етапу власне психічної адаптації – періоду формування нової довготривалої програми підтримки гомеостазу, адекватної змінним умовам життєдіяльності особистості та наявним адаптаційним ресурсам [5]. При цьому неусвідомлені адаптаційні психічні процеси відносяться до механізмів превентивної адаптації, що забезпечують на даному етапі мінімізацію дії адаптогенних факторів при відсутності сформованої програми.

Ймовірно, на першому курсі навчання численні спроби особистості перетворити травмуючу ситуацію виявилися невдалими або малоефективними. Тому в поведінці студентів другого курсу центральне місце посідають саморегуляція та відмова від конструктивної діяльності. На думку Л.І. Анциферової, механізми психологічного захисту інтенсифікуються тоді, коли при спробі перетворити травмуючу ситуацію всі ресурси й резерви виявляються вичерпаними [4]. Або ж у тих випадках, коли ситуація об’єктивно оцінюється особистістю як така, що не піддається змінам, або власні ресурси характеризуються як недостатні [6].

Напруженість захисних механізмів на третьому курсі здійснюється в межах загального зростання активності функціональної системи психічної адаптації, яка в цей період може бути пов’язана із задоволенням нової потреби особистості – потреби у визначенні своєї індивідуальності. Задоволення даної потреби пов’язане з подальшим накопиченням змін, “надбудовою нових поверхів системи регуляції” в новій програмі, відбором найбільш ефективних варіантів адаптації. Ці процеси супроводжуються зниженням рівня напруженості захисних механізмів, але при їх достатньо високій інтенсивності.

До четвертого курсу настає стадія “відновлення”, потреба в захисній поведінці знижується, що знаходить своє відображення в найнижчому рівні напруженості механізмів захисту впродовж п’яти курсів. У період стабільної адаптації механізми психологічного захисту можуть включатися до програми гомеостатичного регулювання як механізми інтрапсихічної адаптації [6].

П’ятий курс характеризується підвищенням рівня функціонування захисних механізмів, що може розглядатися як напруження адаптаційних процесів, пов’язаних з необхідністю формування нової довготривалої програми підтримки гомеостазу. У

соціально-психологічному аспекті це може бути пов'язане зі зміною умов життєдіяльності особистості – розв'язанням проблем професійного та особистісного самовизначення. Проблема насиченість даного етапу навчання для особистості зумовлює підвищення рівня функціонування захисних механізмів.

Виявлені адаптаційні трансформації механізмів захисту узгоджуються з характеристиками стадій соціально-психологічної адаптації студентів до умов ВНЗ, виділених у дослідженні Т.В. Алексєєвої [7].

На основі аналізу зрушень середніх значень показника інтенсивності напруження захистів з першого по п'ятий курс можна зробити такі висновки:

- ступінь вираження механізмів психологічного захисту свідчить про достатньо високий рівень неусвідомленої адаптаційної активності особистості в період навчання у ВНЗ;
- динамічні характеристики механізмів психологічного захисту мають тісний зв'язок з етапами адаптаційного процесу. Високий рівень інтенсивності захистів на другому та п'ятому курсах може розглядатися як показник піків напруження адаптаційних процесів, а зниження напруження захистів на третьому та четвертому курсах – як показник стабілізації процесу адаптації.

Результати дослідження динамічних характеристик мотиваційних утворень особистості студента свідчать, що показники знаходяться в межах середнього діапазону значень, передбачених ключем опитувальника. При цьому на першому та четвертому курсах значення досягають верхньої межі, на другому та п'ятому курсах розташовуються ближче до нижньої межі середнього діапазону (табл. 2).

Таблиця 2

Динамічні характеристики мотиваційних утворень особистості студента в адаптаційному процесі

Мотиваційні утворення	1 курс	2 курс	3 курс	4 курс	5 курс
Мотивація афіліація	25,04	22,79	20,68	22,16	21,97
Мотивація пізнання	25,12	21,95	23,02	24,26	22,24
Мотивація досягнення успіху	28,77	24,74	24,71	26,92	23,97
Мотивація домінування	24,08	25,74	25,45	26,14	24,35
Професійна мотивація	29,58	24,79	27,22	26,28	24,64
Уникнення невдач	23,02	23,04	22,91	22,26	19,62

Динаміка мотиваційних утворень особистості виявляється в загальній тенденції до зниження значень показників на другому

курсів, підвищення на четвертому та зниження на п'ятому курсі (табл. 2). При цьому мотиваційні динаміки з другого до четвертого курсу неоднозначні для різних мотиваційних утворень особистості. Мотивація уникнення має криву зниження показників з першого до п'ятого курсу.

Найбільше місце в мотиваційній структурі впродовж п'яти курсів посідає мотивація досягнення успіху, мотивація домінування, професійна мотивація.

Установлені статистично достовірні динамічні характеристики мотивації досягнення: зниження показників на другому курсі відносно показників першого курсу ($t=5,05$; $p=0,000002$); збільшення показників на четвертому відносно показників другого ($t=-2,10$; $p=0,03$) і третього ($t=-2,00$; $p=0,04$) курсів; зниження показників на п'ятому курсі відносно показників четвертого курсу ($t=2,61$; $p=0,01$). Мотивація домінування зберігає свої значення протягом п'яти курсів навчання без значних змін, уписуючись у загальну картину динаміки мотиваційних утворень особистості студента.

Встановлено статистично достовірні динамічні характеристики професійної мотивації: зниження показників на другому курсі відносно показників першого курсу ($t=6,91$; $p=0,000000$); збільшення показників на третьому стосовно значення другого курсу ($t=-2,87$; $p=0,005$); зменшення показників на п'ятому відносно показників третього курсу ($t=2,04$; $p=0,04$).

Мотивація афіліації демонструє стосовно показників першого курсу статистично вірогідні зниження на другому ($t=2,69$; $p=0,008$), третьому ($t=4,84$; $p=0,000006$) і п'ятому ($t=3,24$; $p=0,002$) курсах. Аналогічна картина спостерігається в показників мотивації пізнання: статистично вірогідне зниження на другому ($t=2,78$; $p=0,006$), третьому ($t=2,08$; $p=0,04$), п'ятому ($t=2,36$; $p=0,02$) курсах відносно показників першого курсу.

Динаміка показників мотивації уникнення демонструє значне зниження на п'ятому курсі стосовно показників першого ($t=3,17$; $p=0,002$), другого ($t=2,91$; $p=0,005$), третього ($t=2,78$; $p=0,007$), четвертого ($t=2,32$; $p=0,02$) курсів.

Аналіз динамічних характеристик мотиваційних утворень особистості та співвіднесення їхніх особливостей з різними етапами процесу адаптації в часі демонструє зворотну залежність адаптаційної напруги й мотиваційної поведінки.

Цей факт знаходить своє теоретичне обґрунтування у праці Ф.Б. Березіна. На думку автора, напруженість адаптаційних механізмів пояснюється виникненням фрустрації, що, у свою чергу, пов'язана зі зростанням неузгодженості в системі потреб. Виник-

нення в цій системі рівних за силою, але протилежних за спрямуванням потреб унеможливує ліквідацію фрустрації у процесі мотивованої поведінки [8].

Результати нашого дослідження дозволяють зробити висновок про те, що адаптаційна напруга, зафіксована на другому і п'ятому курсах, утруднює реалізацію у студентів мотиваційної поведінки. Зниження фрустраційної напруженості досягається на другому курсі через модифікацію установок і ціннісних орієнтацій, що проявляється в зниженні показників мотиваційних утворень особистості. У результаті цієї поведінки одні з конкуруючих потреб блокуються, інші одержують свій розвиток. У нашому випадку ця тенденція відображається в зниженні показників мотивації афіліації при одночасному зростанні показників мотивації пізнання та професійної мотивації на третьому курсі. Стабілізація мотиваційної сфери особистості відзначається на четвертому курсі, про що свідчить зростання показників її складових. На п'ятому курсі підвищення фрустраційної напруги приводить до зниження можливості особистості здійснювати мотиваційну поведінку.

На основі аналізу зрушень середніх значень показників мотиваційних утворень особистості з першого по п'ятий курс можна зробити такі висновки:

- у мотиваційній структурі особистості студента найбільшу вагу мають мотивація досягнення, професійна мотивація, мотивація домінування при наявності тенденції до зміни їхньої ваги з першого до п'ятого курсу;
- найбільш різкий характер змін спостерігається в показниках мотивації досягнення, професійної мотивації;
- реалізація мотиваційної поведінки утруднюється на другому та п'ятому курсах у зв'язку з напруженням адаптаційних процесів;
- найбільш значні зміни в композиційній структурі мотиваційних утворень спостерігаються на другому курсі.

Результати дослідження динамічних характеристик мотиваційних утворень особистості студента в адаптаційному процесі дозволяють зробити наступні висновки:

1. Динамічні характеристики мотиваційних утворень особистості студента мають тісний зв'язок з етапами адаптаційного процесу. У якості маркерів останніх можна розглядати динамічні характеристики несвідомої активності особистості студента. Співвіднесення динамічних характеристик мотиваційних утворень особистості з різними етапами процесу адаптації в часі демонструє зворотну залежність адаптаційної напруги та мотиваційної поведінки.

2. Зміни мотиваційної сфери студентів в процесі адаптації виявляються не стільки в кількісних змінах, скільки в переструктуруванні особистісних сенсів, досліджуваних потреб, цінностей. Таке переструктурування сенсів розповсюджується на сферу самосвідомості, характерологічні особливості, поведінку, на всю систему відносин студента до учбової і, можливо, майбутньої професійної діяльності.

Отримані результати не тільки визначають і конкретизують перспективи, пов'язані з вивченням змін мотиваційної сфери у ході процесу адаптації до конкретного виду діяльності, але й дають певні можливості для розуміння специфіки спілкування, можливостей професійного й особистісного зростання. Необхідно підкреслити значення розробки способів і технологій психологічної допомоги студентам. На наш погляд, одним з таких шляхів є психологічна служба в системі вищої професійної освіти. Інша перспектива використання результатів дослідження пов'язана із удосконаленням системи вищої освіти, направленої на розвиток і формування мотиваційної сфери особистості.

Список використаних джерел

1. Орлов Ю. М. Потребностно-мотивационные факторы эффективности учебной деятельности студентов вуза: дисс. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Юрий Михайлович Орлов. – М., 1984. – 525 с.
2. Бирбих Р.Р. Мотивационные аспекты адаптации студентов к учебному процессу в вузе / Р.Р.Бирбих // Психолого – педагогические аспекты адаптации студентов к учебному процессу в вузе. – Кишинев: Штиинца, 1990. – С. 17-29.
3. Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека / П.М.Якобсон. – М.: Просвещение, 1969. – 317 с.
4. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15, №1. – С. 3-18.
5. Медведев В. И. О проблеме адаптации / В. И. Медведев // Компоненты адаптационного процесса / под ред. В.И. Медведева. – Л., 1984. – С. 3-16.
6. Богомолов А. М. Структурно-динамическая модель системы психологической защиты личности / А. М. Богомолов, А. Г. Портнова // Успехи современного естествознания. – 2005. – № 3. – С. 27-29.
7. Яницкий М. С. Адаптационный процесс: психологические механизмы и закономерности динамики / М. С. Яницкий. – Кемерово : Изд-во Кем ГУ, 1999. – 84 с.

8. Алексеєва Т. В. Психологічні фактори та прояви процесу адаптації студентів до навчання у вищому навчальному закладі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19. 00. 01 “Загальна психологія, історія психології” / Т. В. Алексеєва. – К., 2004. – 25 с.
9. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б.Березин. – Л.: Наука, 1988. – 270 с.

The motivational-personality aspects of adaptation of students are examined in the article. It is rotined that process of forming of personality of future specialist, proper structure of reasons and system of aims goes during all of period of teaching, from the first for a fifth course. The results of the empiric research of quantitative and qualitative dynamics of motivational formations of students are given in the process of their adaptation to learning in the higher educational establishments. The connection of such personality-semantic structures as achievement, cognition, affiliation, prevailing with the stages of adaptation process is viewed on. In completion of the article a conclusion is formulated about the necessity of development of methods and technologies of psychological help students for development of their motivational sphere.

Keywords: motivational semantic subjective formations of achievement, cognition, affiliation, prevailing, mechanisms of psychological defence, stages of adaptation process.

Отримано: 07.02.2011

УДК 159.9.07

С.О.Ренке

Теоретичні підходи до дослідження психологічної компетентності

Стаття розглядає аналіз теоретичних підходів двох психологічних течій: вітчизняної та закордонної, а також погляди конкретних представників цих течій та їх дослідження психологічної компетентності. Розглядаються основні поняття, погляди та підходи до розкриття самого розуміння “Компетентність”. Виділяються три основних компоненти компетентності, визначаються їх основні характеристики та значення